

Quran and causal mechanisms in explaining social harms Applied to the Proposition of the Influence of worldliness on sin

Hossein Bostan¹

1. Associate Professor, Department of Sociology, Research Institute of Hawzeh and University, Qom, Iran. Email: hbostan@rihu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 27 February 2024
Received in revised form: 27
March 2024
Accepted: 18 April 2024
Published online: 22 June 2024

Keywords: *Causal mechanisms, Islamic humanities, Mediating factors, Social explanation, Quran and society.*

ABSTRACT

Causal explanations in social sciences consist of three main elements: independent variable, dependent variable, and the relationship between them, which is realized in the form of a causal mechanism. The explanation of the causal mechanisms depends on the identification and analysis of mediating factors between the independent variable and the dependent variable, and based on this, the causal mechanisms refer to the processes during which various types of causal influences are formed between the independent variable, mediating factors, and the dependent variable. In this article, by searching the verses of the Holy Quran and using conventional qualitative content analysis techniques, an attempt has been made to formulate a comprehensive framework of mediating factors between worldliness and sin, including action, motivational and structural variable, a framework that can be used to explain many social harms by connecting independent and dependent variables. In this regard, more than 600 different factors were coded in the Holy Quran, which, after removing duplicates, were separated into two categories of mediating factors: factors whose effects are specific to a specific sin, and factors whose scope is inclusive of various sins. Due to the extensiveness of the first category factors, they were avoided in this discussion and only the second class factors were focused on, which included about 150 mediating factors.

Cite this article: Bostan, H. (2024). Quran and causal mechanisms in explaining social harms Applied to the Proposition of the Influence of worldliness on sin. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 14(2): 19 - 41.
<https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.373217.1696>

© The Author(s).
DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.373217.1696>

Publisher: University of Tehran Press.

1. Introduction

The philosophers consider explanation to be the main goal of social sciences. Explanations are usually answers to why-questions. Usually, these answers have the form of co-variation (symmetry and succession) or correlation between variables. However, if we are asked why this co-change happened, we often do not know. Therefore, the expression of causal mechanisms has gained great importance in social sciences in recent years. Causal mechanisms refer to causal chains consisting of mediating factors that establish a link between the independent variable and the dependent variable.

This article tries to analyze the reflection of the debate on mechanisms in Islamic and Quranic social studies. Inspired by the hadith "Love of the world is the head of all sin" (Kulaini, 1996, vol. 2: 131), the article focuses on the hypothesis of the influence of worldliness on sin and tries to search in the verses of the Quran by using the techniques of thematic analysis, to identify a set of mediating factors that can be used to explain the causal mechanisms of the influence of worldliness on sin.

It seems that a similar research with this approach has not been implemented so far, and some articles that sometimes talk about mechanisms in the Quran, usually have assumed another meaning of this statement, such as the process or model of causal explanation.

2. Methodology

In this article, all the verses of the Holy Quran have been searched for data collection, and conventional content analysis method has been used for data analysis.

3. Findings

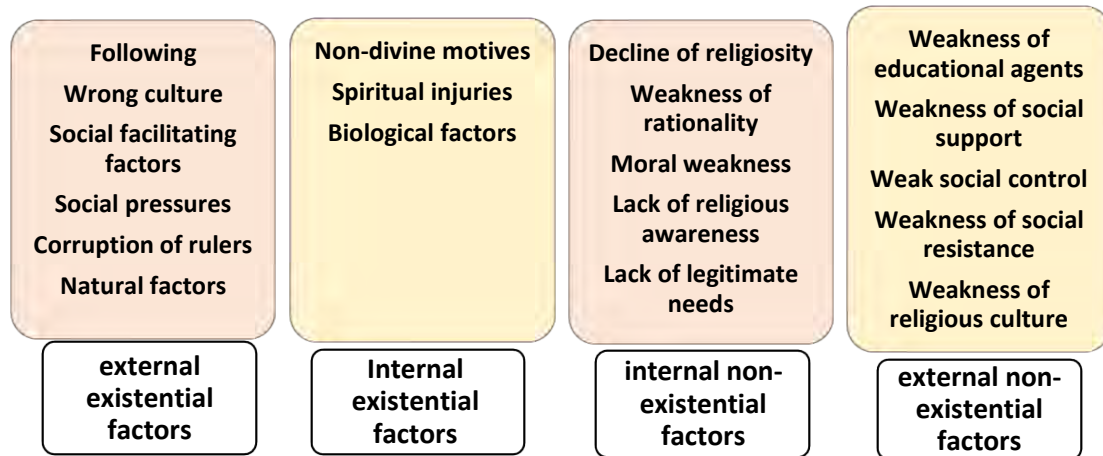
In this part, the result of the search in the Holy Quran will be presented in order to extract concepts that can probably be attributed the role of mediating factors between worldliness and sin.

In order to achieve the mentioned goal, in the first step, with a flexible look, I attempt to ensure that the group of mentioned factors is as comprehensive as possible, in such a way that it includes all the active, motivational and structural variables that have the possibility of influence.

The result of this look was the identification of nearly 150 possible mediators between worldliness and sin in the Holy Quran.

In the next step, a set of mediating factors including 19 main categories and consisting of 8 internal categories and 11 external categories was grasped. Internal factors have a mental and psychological aspect, and external factors have a social or environmental nature.

Each of these two categories also includes two types of existential and non-existent factors, in the sense that some of them are effective on the dependent variable in the case of their presence and some in the case of their non-existence or weakness. Based on this, nineteen categories derived from nearly 150 common mediating factors, which categorized in the bellow chart:

4. Discussion and Conclusion

In this article, an attempt was made to present a comprehensive Quranic framework consisting of mediating factors between worldliness and sin and the categories derived from them, a framework with the capacity that researchers in the field of social harms can use to draw the causal mechanisms needed in their explanations in a more comprehensive way.

However, the presented analytical framework needs to be applied in various applied researches in the field of pathology in order to eliminate possible shortcomings and prove its efficiency.

It is worth noting that in a research, the direction and general perspective of this work has been drawn in the form of explaining some social deviations.

References

- Holy Quran.
- Hurr Ameli, Muhammad bin Hassan (2010). *Vasael Al-Shia* (30 vols.), Qom: UI-Al-Bayt Foundation. [In Arabic]
- Iman, Mohammad Taghi; Noshadi, Mahmoudreza (2012). *Paradigmatic evaluation of the economic, social and cultural development programs of the Islamic Republic of Iran*, Qom: Howzah and University Research Institute. (In Persian)
- Kulaini, Muhammad bin Yaqoob (1996). *Al-Kafi* (8 vols.), (edited by Ali Akbar Ghaffari and Mohammad Akhundi, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. [In Arabic]
- Majlesi, Mohammad Baqir (1982). *Bihar al-Anwar* (110 vols.), Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Naser (2000). *Al-Amthal fi Tafsir Kitab Allah al-Munzal* (20 vols), Qom: Madrasa al-Imam Ali bin Abi Talib (a.s.). [In Arabic]
- Mohammadi Rey Shahri, Mohammad; Mousavi, Seyyed Rasool (2006). *The world and Hereafter from the perspective of the Quran and hadith*, (2 vols.), Qom: Dar al-Hadith. (In Persian)
- Noori, Hossein bin Mohammad Taqi (1999). *Mustardak al-Wasael and Mustanbat al-Masael* (18 vols.), Lebanon: UI-Al-Bayt Le-ehiya al-Turath Foundation. [In Arabic]
- Raghib Al-Isfahani, Hossein bin Muhammad (1990). *Mufradat Alfad Al-Quran*, (edited by Safwan Adnan Davoodi), Lebanon and Syria: Dar al-Alam and Al-Dar al-Shamyya. [In Arabic]
- Ritzer, George (2007). *Contemporary sociological theory*, (translated by Mohsen Thulathi, Tehran: Scientific.
- Sharif Razi, Muhammad bin Hossein (1993). *Nahj al-Balagheh*, (edited by Azizullah Atardi, Qom: Nahj al-Balagheh.
- Taliban, Mohammad Reza (2010). "Mechanisms and Sociology: The Role and Importance of Mechanisms in Explaining Social Phenomena", *Methodology of Human Sciences*, 15 (61), 102-63.
- Tousi, Muhammad bin Hassan (1993). *Al-Amali*, (edited by Islamic Research Department of Beathat Foundation, Qom: Dar Al-Thaqafa. [In Arabic].

قرآن و سازوکارهای علی در تبیین آسیب‌های اجتماعی با تطبیق بر گزاره تأثیر دنیادوستی بر گناه*

حسین بستان (نجفی)^۱ ۱. دانشیار جامعه‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. رایانامه: hbostan@rihu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	تبیین‌های علی در علوم اجتماعی متشکل از سه عنصر اصلی‌اند: متغیر مستقل، متغیر وابسته و رابطه میان آنها که در قالب سازوکار علی بیان می‌شود و توضیح سازوکارهای علی، منوط به شناسایی و تحلیل عوامل میانجی میان متغیر مستقل و متغیر وابسته است. هدف این مقاله، برقراری پیوند میان مضامین قرآنی و ادبیات سازوکاریابی پیرامون یک فرضیه مشخص است. بدین منظور، بر مبنای ارتباط تنگاتنگ میان دو مفهوم گناه و آسیب اجتماعی، گزاره بیانگر تأثیر دنیادوستی بر گناه در کانون توجه قرار گرفته و با جست‌وجو در آیات قرآن کریم و با بهره‌گیری از فنون روش تحلیل محتوای کیفی عرفی کوشش شده است چهارچوب جامعی از عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه، شامل متغیرهای کنشی، انگیزشی و ساختاری تدوین شود، چهارچوب جامعی که می‌تواند در تبیین بسیاری از آسیب‌های اجتماعی از طریق ربط دادن متغیرهای مستقل و وابسته به کار آید. در این راستا بالغ بر ۶۰۰ عامل گوناگون کدگذاری شدند که پس از حذف موارد مشابه، میان دو دسته از عوامل میانجی تفکیک شد: عواملی که اثرگذاری آنها به گناه خاصی اختصاص دارد و عواملی که دامنه تأثیرشان شامل گناهان مختلف می‌شود. با توجه به گستردگی عوامل دسته اول، از طرح آنها در این بحث صرف‌نظر و تنها بر عوامل دسته دوم تمرکز شد که شامل حدوداً ۱۵۰ عامل میانجی بودند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۸	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۰۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۳۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱	
کلیدواژه‌ها: تبیین اجتماعی، سازوکار علی، علوم انسانی اسلامی، عوامل میانجی، قرآن و جامعه.	
استناد: بستان (نجفی)، حسین. (۱۴۰۳). قرآن و سازوکارهای علی در تبیین آسیب‌های اجتماعی با تطبیق بر گزاره تأثیر دنیادوستی بر گناه. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴(۲): ۱۹-۴۱.	

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.373217.1696>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.373217.1696>

* این مقاله که از طرح پژوهشی «نظریه اجتماعی دنیادوستی بر اساس متون اسلامی» استخراج شده، در هفتمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی (پاییز ۱۴۰۲) ارائه شده است.

۱. مقدمه و بیان مسئله

فیلسوفان علم هدف اصلی علوم اجتماعی را تبیین می‌دانند که معمولاً معنای تبیین علی (توضیح علل شکل‌گیری پدیده‌های اجتماعی) از آن قصد می‌شود، گویانکه این معنا در نگاهی دقیق، توضیح انگیزه‌ها و دلایل را نیز در پرتو پارادایم تفسیرگرایی شامل می‌شود. تبیین‌ها نوعاً پاسخ‌هایی برای سؤال‌هایی از نوع چرایی‌اند. معمولاً این پاسخ‌ها شکل هم‌تغییری (تقارن و تعاقب) یا همبستگی میان متغیرها دارند. ولی اگر پرسند چرا این هم‌تغییری به وجود آمده، اطلاعی نداریم. از این رو، بیان مکانیزم‌ها یا سازوکارهای علی اهمیت زیادی در علوم اجتماعی در سال‌های اخیر کسب کرده است. سازوکارهای علی به زنجیره‌های علی متشکل از عوامل میانجی اشاره دارند که میان متغیر مستقل و متغیر وابسته پیوند برقرار می‌کنند. در همین ارتباط، اصطلاح «جعبه سیاه» به ناآگاهی از فرآیندی اشاره دارد که متغیر مستقل را به متغیر وابسته وصل کرده است. مثلاً اگر پرسند چرا میزان خودکشی در کشورها متفاوت است، می‌توان این پاسخ دورکیمی را داد که میزان انسجام اجتماعی کشورها متفاوت است. ولی این تبیین، جعبه سیاه دارد؛ چون باز می‌توان پرسید: چرا انسجام اجتماعی بر میزان خودکشی اثر می‌گذارد؟ این چرایی دوم که به جعبه سیاه میان متغیر مستقل (انسجام اجتماعی) و متغیر وابسته (میزان خودکشی) اشاره دارد، پاسخ خود را از «چگونگی» می‌گیرد که سازوکارهای علی، عهده‌دار تشریح آن و گشودن جعبه سیاه هستند. (طالبان، ۱۳۸۸: ۶۸)

این مقاله می‌کوشد بازتاب بحث سازوکاریابی را در مطالعات اجتماعی اسلامی و قرآنی واکاوی کند. به‌عنوان نمونه، بر اساس آیه «لَكُمْ فِي الْفِئَاصِ حَيَاةٌ» (بقره (۲): ۱۷۹) می‌توان فرضیه تأثیر قصاص به‌عنوان متغیر مستقل بر امنیت اجتماعی به‌عنوان متغیر وابسته و متقابلاً تأثیر ترک حکم قصاص بر گسترش ناامنی را موضوع تحقیق قرار داد. اما گشودن جعبه سیاه این فرضیه منوط به این است که با بیان عوامل میانجی میان متغیر مستقل و متغیر وابسته و توضیح سازوکارهای علی که میان آنها شکل می‌گیرد، تبیین قابل‌قبولی در این زمینه ارائه دهیم. با عنایت به این مقدمه، مقاله پیش رو با الهام از حدیث «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ» (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۱۳۱)، فرضیه تأثیر دنیادوستی بر گناه را در کانون توجه قرار داده و می‌کوشد با جست‌وجو در آیات قرآن و بهره‌گیری از فنون روش تحلیل محتوای کیفی، مجموعه‌ای از عوامل میانجی را شناسایی کند که می‌توانند در توضیح سازوکارهای علی تأثیر دنیادوستی بر گناه به کار آیند. بنابراین، هدف پژوهش، ارائه یک چهارچوب جامع قرآنی متشکل از عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه است که قابلیت کاربرد وسیعی در تبیین آسیب‌های اجتماعی دارد. در نتیجه، مسیر هموارتری برای پژوهشگران این حوزه فراهم خواهد شد تا با استفاده از ظرفیت‌های این چهارچوب جامع بتوانند سازوکارهای علی مورد نیاز در تبیین‌های خود را ترسیم کنند.

گفتنی است طبق بررسی انجام‌گرفته به نظر می‌رسد پژوهش مشابهی با رویکرد سازوکارشناسی قرآنی تاکنون به اجرا درنیامده است و برخی مقالات که گاه از سازوکارها یا مکانیزم‌ها در قرآن سخن به میان آورده‌اند، معمولاً معنای دیگری از این واژگان مانند فرآیند یا مدل تبیین علی را مفروض گرفته‌اند.

۲. روش تحقیق

در این تحقیق از روش تحلیل محتوای عرفی و قراردادی به‌عنوان یکی از روش‌های تحلیل محتوای کیفی استفاده می‌شود. برحسب این روش، پژوهشگر از به‌کارگیری مقوله‌های پیش‌پنداشته اجتناب کرده، ترتیبی اتخاذ می‌کند که مقوله‌ها از داده‌ها ناشی شوند. بدین منظور، پژوهشگر خودش را بر امواج داده‌ها شناور می‌کند تا شناخت بدیعی برایش حاصل گردد. بنابراین، مقوله‌ها از طریق استقرا از داده‌ها ظهور می‌یابند. (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۲: ۷۸) کدگذاری و مقوله‌بندی مطالب در این روش بدون در نظر گرفتن هیچ پیش‌زمینه تئوریک، همزمان با مطالعه متن آغاز می‌شود و مرحله‌به‌مرحله با تعیین مقوله‌ها و ادغام آنها در صورت داشتن زمینه‌ای مشترک به پیش می‌رود. (همان: ۸۰) اعتبار یافته‌های تحقیق نیز به چگونگی پوشش داده‌های تحقیق در مقوله‌ها و تم‌ها وابسته است. بدین معنا که هیچ داده مرتبطی به طور سهوی یا سیستماتیک بیرون از مقوله‌بندی نگه داشته نشوند یا داده نامرتبلی را پوشش ندهند. (همان: ۹۳)

۳. چهارچوب مفهومی

گردآوری و تحلیل داده‌ها در متون دینی به چهارچوب مفهومی دقیقی نیاز دارد که در ادامه در سه محور دنیادوستی، گناه و رابطه میان آن دو به شرح آن می‌پردازیم.

۳-۱. دنیادوستی

دنیادوستی، معادل فارسی حُبّ دنیاست. کلمه دنیا از نظر لغوی، صفت تفضیلی و مؤنث آدی به معنای نزدیک‌تر است که با عنایت به نزدیک‌تر بودن این جهان در مقایسه با جهان واپسین، به تدریج این کلمه به صورت اسم و در معنای جهان کنونی به کار رفته است، مانند آیه «رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً». (بقره (۲): ۲۰۱) کلمه حُبّ نیز اسم مصدر و به معنای دوست داشتن است که در متون دینی برای اشاره به این معنا غالباً از واژه حُبّ و مشتقات آن و در مواردی از داده‌هایی متقارب مانند ارادت (آل عمران (۳): ۱۵۲؛ قصص (۲۸): ۷۹) و رغبت (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۴۲۴) و مشتقات آنها استفاده شده است.

شاخص‌های کلی دنیادوستی در متون دینی از این قرارند: اعتماد و اطمینان به دنیا (یونس (۱۰): ۷)، شادمانی از روی آوردن نعمت‌های مادی و افسوس خوردن بر زوال آنها (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۳۱۸)، فریفته شدن به نعمت‌های مادی (فاطر (۳۵): ۵)، عیاشی (واقعه (۵۶): ۴۵)، ثروت‌اندوزی (معارج (۷۰): ۱۸)، کاخ‌نشینی (شعراء (۲۶): ۱۲۹)، آبادسازی دنیای مادی (محمدی ری‌شهری و موسوی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۶۲)، بندگی صاحبان دنیا (همان: ۴۶۶)، بزرگ داشتن دنیا (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۳۱۷)، حریص بودن بر دنیا (همان: ۳۱۹)، طمع‌ورزی در دنیا (مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۷۵: ۹۰)، کم گذاشتن از دین به جهت مصالح دنیوی (شریف رضی، ۱۴۱۴ق.، ج ۲: ۴۲۴)، رقابت بر سر مزایای دنیوی (مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۷۰: ۱۱۳)، سرگرم شدن به آرزوهای دنیوی (حجر (۱۵): ۳)، فراموشی آخرت (اعراف (۷): ۵۱)، ترجیح دنیا بر آخرت (حرّ عاملی، ۱۴۲۹ق.، ج ۱۷: ۳۴)، نشاط در امور دنیوی و بی‌حالی در امور اخروی (شریف رضی، ۱۴۱۴ق.، ج ۱۱۳)، ترجیح تجارت و سرگرمی بر یاد خدا (جمعه (۶۲): ۱۱)، کراهت جهاد (نساء (۴): ۷۷) و کراهت مرگ (نوری، ۱۴۰۸ق.، ج ۲: ۹۶). از این گذشته، متون دینی به انواع دنیادوستی نیز توجه داده‌اند که جدول زیر مهم‌ترین آنها را - فارغ از نگاه ارزش‌گذارانه - در بر دارد:

نوع دنیادوستی	مأخذ	نوع دنیادوستی	مأخذ
حُبّ زندگی	«فَلَرِمَهُ مِنْ نَاجِيَةِ الرَّيْحِ حُبُّ الْحَيَاةِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۵۸: ۳۰۱)	قدرت طلبی	«مَنْ كَانَ يَرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا» (فاطر (۳۵): ۱۰)
حُبّ مال	«تُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا» (فجر (۸۹): ۲۰)	شهرت طلبی	«مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ يَرِيدُ بِهِ سَمْعَةً...» (حرّ عاملی، ۱۴۲۹ق.، ج ۶: ۱۸۳)
حُبّ زن و فرزند	«رُبَّ نَفْسٍ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَ التَّبَنُّينِ» (آل عمران (۳): ۱۴)	جاه طلبی	«إِنَّ حُبَّ الشَّرَفِ وَ الذِّكْرِ لَا يَكُونَانِ فِي قَلْبِ الْخَائِفِ الرَّاهِبِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۶۹)
ریاست طلبی	«إِنَّ أَوَّلَ مَا عَصَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ بَسْتٌ... حُبُّ الرِّئَاسَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۲۸۹)	حُبّ زیورآلات	«ثُمَّ أَرَى فِي قَلْبِهِ مِنْ حُبِّ الدُّنْيَا دَرَّةً أَوْ ... خَلِيئَهَا» (مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۷۴: ۳۰)
برتری جویی	«تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ» (قصص (۲۸): ۸۳)	حُبّ زینت دنیا	«ثُمَّ أَرَى فِي قَلْبِهِ مِنْ حُبِّ الدُّنْيَا دَرَّةً أَوْ ... زِينَتَهَا» (مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۷۴: ۳۰)
شهوت جنسی	«التَّطَرُّفُ بَعْدَ النَّظَرِ تَزْرَعُ فِي الْقَلْبِ الشَّهْوَةَ» (حرّ عاملی، ۱۴۲۹ق.، ج ۲۰: ۱۹۲)	حُبّ ستایش شدن	«إِيَّاكَ ... وَ حُبُّ الْإِطْرَاءِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۳۳: ۶۱۱)

«إِنَّ أَوَّلَ مَا عَصَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ سِتُّ ... حُبُّ التَّوَمِّ» (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۲۸۹)	حُبّ بازی و سرگرمی	«اعْلَمُوا أَنَّ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ...» (حدید، ۵۷: ۲۰)
«إِنَّ أَوَّلَ مَا عَصَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ سِتُّ ... حُبُّ الرِّاحَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۲۸۹)	زیبایی دوستی	«لَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرَحُونَ» (نحل، ۱۶: ۶)
«فَتَشَعَّبَ مِنْ ذَلِكَ ... حُبُّ الْكَلَامِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۱۳۱)	حُبّ امنیت	«اللَّهُمَّ افْتَحْ لِي أَبْوَابَ الْأَمْنِ كُلِّهَا» (مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۷۳: ۲۶۲)
«إِنَّ أَوَّلَ مَا عَصَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ سِتُّ ... حُبُّ الطَّعَامِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۲۸۹)	حُبّ جاودانگی در دنیا	«يَوْمَذُ أَخَذَهُمْ لَوِيظًا أَلْفَ سَنَةٍ» (بقره، ۲: ۹۶)
«مَعَ مَا رَكِبَ فِيهِمْ مِنْ ... حُبِّ اللَّبَاسِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۱۱: ۱۳۷)	حُبّ پوشاک	

جدول (۱): انواع دنیادوستی

راجع به ارزش‌گذاری دنیادوستی باید گفت در اسلام دنیادوستی به طور مطلق نکوهش نشده، بلکه در مواردی تجویز یا حتی ستایش شده است و از این رو اگر دنیادوستی سرمنشأ همه گناهان معرفی شده، منظور مطلق دنیادوستی نیست، بلکه وجوه ناپسند آن است. در توضیح و تحلیل این موضع ارزش‌گذارانه می‌توان گفت: به طور کلی محبت دارای خاستگاه‌های درونی متفاوتی شامل لذت‌خواهی، منفعت‌خواهی و فضیلت‌خواهی است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق.، مدخل «حب»)، خاستگاه‌هایی که جنبه اکتسابی (تعقلی یا تخیلی) یا غیراکتسابی (طبیعی، غریزی یا فطری) دارند، ضمن آنکه این خاستگاه‌ها لزوماً متضاد نبوده و با یکدیگر قابل ترکیب‌اند. از این رو با دوگانه‌های ترکیبی مختلفی مانند لذت‌خواهی منفعت‌خواهانه و غیرمنفعت‌خواهانه، لذت‌خواهی فضیلت‌خواهانه و غیرفضیلت‌خواهانه و منفعت‌خواهی فضیلت‌خواهانه و غیرفضیلت‌خواهانه روبه‌رو هستیم که می‌توانند به شکل‌گیری گونه‌های مختلفی از محبت منجر شوند، همچنان‌که شکل‌گیری محبت ترکیبی سه‌گانه محتمل است.

از نتایج تعمیم این سنخ‌بندی به حُبّ دنیا، لزوم تفکیک میان حُبّ دنیای فضیلت‌خواهانه و حُبّ دنیای غیرفضیلت‌خواهانه است که در متون دینی هرچند با تعابیر متفاوتی بر آن تأکید شده است. برای مثال، حدیث «الدُّنْيَا دُنْيَاءُ اِنْ دُنْيَا بَلَغُ وَ دُنْيَا مَلُوءَةٌ» (کلینی، ۱۴۰۷ق.، ج ۲: ۱۳۱-۱۳۰)، تمایزی بین دنیای ممدوح و دنیای مذموم برقرار کرده که طبق تفسیری رایج، قسم اول ناظر به بهره‌گیری از نعمت‌های دنیوی در جهت کسب سعادت اخروی و قسم دوم ناظر به دلبستگی و اشتغال کامل قلب به دنیا است. (مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۷۰: ۲۵-۳۶) در تأیید این برداشت می‌توان به شواهد حدیثی متعددی اشاره کرد؛ از جمله رسول خدا (ص) برحسب روایتی می‌فرماید: «نِعْمَتِ الدَّارِ الدُّنْيَا لِمَنْ تَزَوَّدَ مِنْهَا لِأَجْرَتِهِ حَتَّى يُرْضِيَ رَبَّهُ وَ بَشْسَتِ الدَّارِ الدُّنْيَا لِمَنْ صَدَّتْهُ عَنْ أَجْرَتِهِ وَ قَصُرَتْ بِهِ عَنْ رِضَاءِ رَبِّهِ» (محمدی ری‌شهری و موسوی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۲۰) دنیا سرای خوبی است برای کسی که از آن برای آخرتش توشه بگیرد تا پروردگارش را خشنود کند و سرای بدی است برای کسی که او را از آخرتش بازدارد و دست او را از کسب خشنودی پروردگارش کوتاه سازد».

از این گذشته، تقسیم حُبّ دنیا به دو قسم ممدوح و مذموم، جنبه حصری ندارد و از این رو، فرض وجود قسم سوم یعنی حُبّ دنیای خنثی و عاری از ستایش و نکوهش را نفی نمی‌کند. محبت‌های غیراختیاری و ناخودآگاه طبیعی یا غریزی مانند محبت غذا در هنگام گرسنگی و محبت پوشش گرم در هنگام سرما می‌توانند نمونه‌های قسم سوم قلمداد شوند، چنان‌که تعابیر برخی احادیث می‌توانند ناظر به همین قسم باشند، از جمله حدیث «النَّاسُ أَبْنَاءُ الدُّنْيَا وَ الْوَالِدُ مَطْبُوعٌ عَلَى حُبِّ أُمِّهِ» (همان، ج ۱: ۱۱۸) مردم فرزندان دنیایند و دوست داشتن مادر در طبیعت فرزند نهاده شده است» و حدیث «النَّاسُ أَبْنَاءُ الدُّنْيَا وَ لَا يُلَامُ الرَّجُلُ عَلَى حُبِّ أُمِّهِ» (همان) مردم فرزندان دنیایند و کسی به سبب دوست داشتن مادرش سرزنش نمی‌شود».

ناگفته نماند در خصوص قسم اول نمی‌توان گفت لذت‌خواهی و منفعت‌خواهی تنها زمانی مطلوبیت می‌یابند که توأم با فضیلت‌خواهی باشند که قهراً مستلزم توجه آگاهانه و قصد دستیابی به فضیلت است؛ بلکه باید عنصر دیگری را نیز در این سنخ‌بندی در نظر گرفت و آن عنصر مصلحت است؛ زیرا گاه اسلام عمل مصلحت‌آمیزی را صرفاً به سبب مصلحتِ نهفته در آن تشویق کرده است، حتی در فرضی که افراد در انجام آن عمل فقط انگیزه کسب لذت یا منفعت داشته باشند. حدیث «لَيْسَ مِنْ حُبِّكَ الدُّنْيَا طَلَبُ مَا يُصْلِحُكَ» (همان: ۱۶۲) رفتن در پی مصالح زندگی از مصادیق دنیادوستی نیست»، مؤیدی بر این ادعاست، همچنان‌که از نظر مصداقی می‌توان نمونه‌هایی برای آن مطرح کرد. برای مثال، در احادیث معصومان علیهم‌السلام لذت‌جویی در روابط جنسی همسران فی‌نفسه و بدون آنکه به نیت فضیلت‌خواهی مشروط شده باشد، مورد ارزش‌گذاری مثبت قرار گرفته است (حزّ عاملی، ۱۴۲۹ق.، ج ۲۰: ۱۱۰)؛ پس نمی‌توان آن را مصداق دنیادوستی ناپسند قلمداد کرد.

در نتیجه، در ارزش‌گذاری دنیادوستی باید چهار عنوان لذت‌خواهی، منفعت‌خواهی، فضیلت‌خواهی و مصلحت را به‌عنوان انگیزه‌ها یا نتایج دنیادوستی ملاک قرار داد، ضمن آنکه هیچ‌یک از این چهار عنوان به‌تنهایی ملاک نام برای ارزش‌گذاری در این زمینه نیست و لذا توجه به درهم‌کنشی این عناصر چهارگانه با عنایت به جنبه اختیاری یا غیراختیاری آنها و نیز جنبه اعتدالی یا غیر اعتدالی (به سبب انحراف یا افراط‌آمیز بودن) آنها ضرورت دارد. بر این اساس، چنان‌که جدول زیر نشان می‌دهد، با شقوق مختلف دنیادوستی مواجه‌ایم که از حیث ارزشی به سه بخش کلی پسندیده، ناپسند و خنثی قابل تفکیک‌اند.

فضیلت‌خواهانه اعتدالی لذت‌خواهانه فضیلت‌خواهانه اعتدالی لذت‌خواهانه مصلحت‌آمیز اعتدالی منفعت‌خواهانه فضیلت‌خواهانه اعتدالی منفعت‌خواهانه مصلحت‌آمیز اعتدالی	دنیادوستی پسندیده
فضیلت‌خواهانه افراطی یا انحرافی لذت‌خواهانه افراطی یا انحرافی منفعت‌خواهانه افراطی یا انحرافی لذت‌خواهانه منفعت‌خواهانه افراطی یا انحرافی لذت‌خواهانه فضیلت‌خواهانه افراطی یا انحرافی منفعت‌خواهانه فضیلت‌خواهانه افراطی یا انحرافی لذت‌خواهی منفعت‌خواهانه فضیلت‌خواهانه افراطی یا انحرافی	دنیادوستی ناپسند
لذت‌خواهانه طبیعی / غریزی اعتدالی منفعت‌خواهانه طبیعی / غریزی اعتدالی	دنیادوستی خنثی

جدول (۲): ارزش‌گذاری گونه‌های دنیادوستی

بر اساس این تحلیل ارزش‌گذارانه و نیز با در نظر گرفتن ادغام‌پذیری برخی عناوین در یکدیگر می‌توان موارد دنیادوستی ناپسند را از سایر موارد تفکیک کرد.

۳-۲. گناه

گزاره «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ»، مفهوم «خطیئه» را در جایگاه متغیر وابسته قرار داده است. خطیئه در کاربردهای قرآنی و حدیثی به معنای مطلق خطا (فعل ناصوب) یا خطای غیرعمدی نیست، بلکه به معنای گناه و سیئه (شامل ترک واجب) و در مقابل مفهوم حسنه است. برای نمونه، در ضمن سفارش‌های رسول خدا (ص) به ابوذر غفاری آمده است: «يَا أَبَا ذَرٍّ، لَا تَنْظُرْ إِلَى صِغَرِ الْخَطِيئَةِ وَ لَكِنْ انْظُرْ إِلَى مَنْ عَصَيْتَ؛ (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۵۲۸) ای اباذر، به کوچکی خطیئه ننگر، بلکه بین چه کسی را معصیت کرده‌ای». به این ترتیب، معصیت و نافرمانی خدا در مفهوم خطیئه اشراب شده است. در تأیید این نکته باید یادآور شد که در برخی منابع حدیثی، روایت «حُبُّ الدُّنْيَا أَصْلُ كُلِّ مَعْصِيَةٍ وَ أَوَّلُ كُلِّ ذَنْبٍ» (محمدی ری‌شهری و موسوی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۳۸۴) نیز نقل شده است.

توضیح کوتاهی درباره نسبت میان مفهوم خطیئه یا گناه^۱ و مفاهیم متناظر آن در حوزه آسیب‌شناسی اجتماعی به روشن‌تر شدن فضای بحث کمک می‌کند. گناه اساساً مفهومی دینی و الاهیاتی است که فقط در چهارچوب ارتباط انسان با خدا معنا می‌یابد، در حالی که در ادبیات رایج علوم اجتماعی، مفاهیمی همچون کجروی یا انحراف،^۲ جرم^۳ و تخلف،^۴ بدون هرگونه ربط و نسبت دینی و صرفاً ناظر به قوانین و هنجارهای اجتماعی تعریف می‌شوند. ولی این مغایرت عمدتاً در سطح مفهومی است و به مصادیق چندان سرایت نمی‌کند؛ زیرا ابتدای بسیاری از مصادیق جرم و کجروی در جوامع گذشته و حال بر مبنای عقلایی، موجب می‌شود شریعت عقلانیت‌محور اسلامی نیز آنها را گناه به شمار آورد. بنابراین، محدودیت و خاص‌بودگی مفهوم گناه، منافاتی با شمولیت مصادیق آن نسبت به اغلب انحرافات اجتماعی ندارد و تنها آن دسته از رفتارها که بدون تکیه بر مبنای عقلی یا شرعی و صرفاً بر اساس ایدئولوژی‌ها، ارزش‌ها و قوانین اختصاصی هر یک از جوامع در زمره جرایم یا انحرافات اجتماعی به شمار آمده‌اند، از دایره شمول مفهوم گناه خارج خواهند بود.

۳-۳. رابطه دنیادوستی و گناه

گزاره‌های فراوانی در متون دینی به طور صریح یا تلویحی به رابطه میان دو مفهوم دنیادوستی و گناه اشاره دارند. این گزاره‌ها گاه بر ارتباط حُبِّ دنیا در کلیت آن با یکی از گناهان و گاه به‌طور مشخص بر نقش برخی انواع حُبِّ دنیا در این زمینه دلالت می‌کنند که برای نمونه برخی آیات قرآن را یادآور می‌شویم:

- «مَا أَرْسَلْنَا فِي قَوْمٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ؛ در هیچ شهری بیم‌دهنده‌ای نفرستادیم، مگر آنکه عیاشان آن گفتند: ما به آنچه شما بدان فرستاده شده‌اید، کافریم». (سبأ (۳۴): ۳۴) در این آیه بر نقش عامل تَرَف یا عیاشی^۵ در رویگردانی انسان‌ها از دین تأکید شده است.

- «اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِّيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا؛ آنان غیر از خدا، معبودانی را برای خود برگزیدند تا مایه عزتشان باشند». (مریم (۱۹): ۸۱) این آیه به تأثیر عزت‌خواهی و شوکت‌طلبی دنیوی بر پرستش خدایان دروغین اشاره دارد.

- «قَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا؛ گروهی از زنان شهر گفتند: همسر عزیز، غلام جوانش را بسوی خویش دعوت می‌کند؛ عشق این جوان، در اعماق قلبش نفوذ کرده است». (یوسف (۱۲): ۳۰) این آیه به تأثیر شهوت جنسی بر تمایل به ارتکاب زنا اشاره دارد.

1. sin

2. deviance

3. crime

4. violation

۵. ترف نه به معنای مطلق تفریح یا خوش‌گذرانی، بلکه به معنای سرگرم شدن به نعمت‌های مادی به‌گونه‌ای است که به غفلت از مُنعم و غرور و طغیان و سرمستی بینجامد. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ق: ۱۷: ۴۶۷)

- «حَتَّىٰ إِذَا فُيِّسَتْكُمْ وَ تَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَ عَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يَرِيدُ الدُّنْيَا وَ مِنْكُمْ مَنْ يَرِيدُ الْآخِرَةَ؛ تا آن‌گاه که سست شدید و در کار خود به نزاع پرداختید و پس از آن که به شما آنچه را دوست داشتید نشان داد، نافرمانی کردید؛ بعضی از شما خواهان دنیایند و بعضی خواهان آخرت». (آل عمران (۳): ۱۵۲) این آیه که درباره ماجرای جنگ اُحد است، تأثیر دنیادوستی در قالب حبّ اموال و غنایم بر نافرمانی از دستور پیامبر و اختلاف میان رزمندگان را یادآوری می‌کند.

- «قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَ أَبْنَاؤُكُمْ وَ إِخْوَانُكُمْ وَ أَرْوَاجُكُمْ وَ عَشِيرَتُكُمْ وَ أَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَ تِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَ مَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ جِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ؛ بگو: اگر پدران و فرزندان و برادران و همسران و طایفه شما و اموالی که به دست آورده‌اید و تجارتی که از کساد شدنش می‌ترسید و خانه‌هایی که به آنها علاقه دارید، در نظرتان از خدا و پیامبرش و جهاد در راهش محبوب‌ترند، در انتظار باشید که خداوند عذابش را بر شما نازل کند». (توبه (۹): ۲۴) در این آیه بر نقش دنیادوستی در ترک وظیفه جهاد تأکید شده است.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. کدگذاری و مقوله‌بندی عوامل میانجی

در این قسمت، نتیجه جست‌وجو در قرآن کریم به منظور استخراج مفاهیمی که احتمالاً می‌توان نقش عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه را به آنها نسبت داد، ارائه خواهد شد. برای دستیابی به هدف مزبور، در گام نخست با نگاهی منعطف کوشش شد مجموعه عوامل مزبور از حداکثر جامعیت برخوردار باشد، به گونه‌ای که همه متغیرهای کنشی، انگیزشی و ساختاری دارای احتمال تأثیر را در بر گیرد. با چنین نگاهی بالغ بر ۶۰۰ عامل گوناگون در قرآن کریم کدگذاری شدند. در گام دوم پس از حذف موارد مشابه، میان دو دسته از عوامل میانجی تفکیک شد: عواملی مانند بخل، حرص و بدپوششی که اثرگذاری آنها منحصر به گناهان خاص است و عواملی که در گناهان مختلف اثرگذارند. با توجه به گستردگی و غیرمنضبط بودن عوامل دسته اول، از ورود به آنها صرف‌نظر شد و تنها بر عوامل میانجی دسته دوم تمرکز گردید. حاصل این نگاه، شناسایی نزدیک به ۱۵۰ عامل بالقوه میانجی میان دنیادوستی و گناه در قرآن کریم بود که در جدول زیر، عناوین آنها و نیز تجمیع آنها در ذیل مجموعه‌ای از مقولات کلی را به نمایش گذاشته است:

عوامل میانجی	متن آیه	مقولات کلی
ایمان	الْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ (بقره (۲): ۲۸۵)	دین‌داری (اعتقادی، تجربی، مناسکی، پیامدی)
اقامه نماز	قَالُوا لِمَ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ (مدثر (۷۴): ۴۳)	
جهنم‌هراسی	فَاتَّقُوا النَّارَ (بقره (۲): ۲۴)	
بهشت‌خواهی	بَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ (بقره (۲): ۲۵)	
یاد مرگ و آخرت	ثُمَّ يَمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (بقره (۲): ۲۸)	
علم به علم خدا	أُولَآئِكَ يَخْلَعُونَ أَلْبَسًا أَلْبَسُوا مَا يَلْبَسُونَ وَ مَا يَعْلَمُونَ (بقره (۲): ۷۷)	
علم به قدرت خدا	أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (بقره (۲): ۱۰۶)	
احساس حضور خدا	أَيْتِمًا تُولُوا فَنَّمَّ وَجْهَ اللَّهِ (بقره (۲): ۱۱۵)	
عبادت	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَ اسْجُدُوا وَ اغْبُدُوا رَبَّكُمْ (حج (۲۲): ۷۷)	
خوف خدا	يَخْشَوْنَهُ وَ لَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ (احزاب (۳۳): ۳۹)	

	فَادْكُرُونِي اُدْكُرْكُمْ (بقره ۲: ۱۵۲)	یاد خدا
	اَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَّهُنَّ (نور ۲۴: ۶۰)	عفت‌ورزی
	الَّذِينَ اٰمَنُوا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ (بقره ۲: ۱۶۵)	محبت خدا
	اُدْكُرُوا اللّٰهَ كَثِيْرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ (انفال ۸: ۴۵)	ذکر کثیر
	اُولٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْغٰفِلُوْنَ (اعراف ۷: ۱۷۹)	غفلت
	اِذْ تَابْتَ قُلُوْبُهُمْ فِیْ رِبِّیْهِمْ یَتَرَدَّدُوْنَ (توبه ۹: ۴۵)	شک و تردید
	لَا یَأْتُوْنَ الصَّلٰةَ اِلَّا وَ هُمْ کٰسٰی (توبه ۹: ۵۴)	بی‌میلی به اعمال نیک
	اِنَّ الْاِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَکٰفِرٌ اِنَّ اِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَکٰفِرٌ اِنَّ اِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَکٰفِرٌ اِنَّ اِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَکٰفِرٌ (علق ۹۶: ۷-۸)	احساس استغنا
	یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَ یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ هُمْ اَعْرَابٌ لَّیْسَ بَیْنَهُمْ وَ بَیْنَکُمْ حٰبِیْرٌ (اسراء ۱۷: ۱۰۹)	گریه و خشوع
	فَاَصْبَحَ هَبِیْماً تَدْرُوْهُ الرِّیّٰحُ (کهف ۱۸: ۴۵)	یادآوری زوال دنیا
	الَّذِیْنَ یَبْتَغُوْنَ لِرَبِّیْهِمْ سُجْدًا وَ قِیَامًا (فرقان ۲۵: ۶۴)	تهجد
	اِنَّ الشَّیْطٰنَ لَکُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوْهُ عَدُوًّا (فاطر ۳۵: ۶)	حس دشمنی با شیطان
	ذُکِّرْ فَاِنَّ الذُّکْرٰی تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِیْنَ (ذاریات ۵۱: ۵۵)	تذکر به مؤمنان
	وَبَلِّغْ لِلْمُضَلِّیْنَ الَّذِیْنَ هُمْ عَنِ صَلٰتِهِمْ سَاهُوْنَ (ماعون ۱۰۷: ۵-۶)	سبک‌شماری نماز
	مِنَ النَّاسِ مَنْ یَقُوْلُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَ بِالْیَوْمِ الْاٰخِرِ وَ مَا هُمْ بِمُؤْمِنِیْنَ (بقره ۲: ۸)	نفاق
	قَالَ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا لَنْ نُؤْمِنَ بِهٰذَا الْقُرْاٰنِ (سبا ۳۴: ۳۱)	کفر
	مَنْ یَّرْغَبْ عَنِ مِّلَّةِ اِبْرٰهِیْمَ (بقره ۲: ۱۳۰)	دین‌گریزی
	اَلَا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَ لٰکِنْ لَا یَعْلَمُوْنَ (بقره ۲: ۱۳)	سفاهت
	مَنْ یُّؤْتِ الْحِکْمَةَ فَقَدْ اُوْتِیَ خَیْرًا کَثِیْرًا وَ مَا یَذُکَّرْ اِلَّا اُولُوْا الْاَلْبَابِ (بقره ۲: ۲۶۹)	حکمت و عقلانیت
عقلانیت	اِنَّ فِیْ ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّاُولِی الْاَبْصٰرِ (آل عمران ۳: ۱۳)	عبرت‌پذیری از رویدادها
	یا مُوسٰی لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتّٰی نَرٰی اللّٰهَ جَهْرَةً (بقره ۲: ۵۵)	حس‌گرایی
	اِنْ یَتَّبِعُوْنَ اِلَّا الظَّنَّ وَ اِنْ هُمْ اِلَّا یَخْرُصُوْنَ (انعام ۶: ۱۱۶)	پیروی از ظن و گمان
	ذَرِ الَّذِیْنَ اتَّخَذُوْا دِیْنَهُمْ لَعِبًا وَ لَهْوًا (انعام ۶: ۷۰)	دین را بازیچه قرار دادن
	قَالُوْا یا مُوسٰی اجْعَلْ لَنَا اِلٰهًا کَمَا لَهْمُ الْهٰٓةُ قَالَ اِنَّکُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُوْنَ (اعراف ۷: ۱۳۸)	جهالت
	اَسْتَعِیْبُوْا بِالصَّبْرِ (بقره ۲: ۴۵)	صبر
اخلاقیات	لَا یَخَافُوْنَ لَوْمَةً لّٰئِمَةً (مائده ۵: ۵۴)	ترس از ملامت
	یا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا عَلَیْکُمْ اَنْفُسُکُمْ (مائده ۵: ۱۰۵)	مراقبت نفس
	اَفَاٰمَنُوْا مَکْرَ اللّٰهِ فَلَا یَأْمَنُ مَکْرَ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْخٰسِرُوْنَ (اعراف ۷: ۹۹)	ایمنی از مکر و عذاب الهی
	یا عِبَادِی الَّذِیْنَ اَسْرَفُوْا عَلٰی اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ (زمر ۳۹: ۵۳)	ناامیدی

	لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَ لَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ (نساء: ۴: ۱۲۳)	آرزوی موهوم
	سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِي الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ (اعراف: ۷: ۱۴۶)	تکبر
	إِذَا حَوْلَتْهَا نِعْمَةٌ مِّنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ (زمر: ۳۹: ۴۹)	عُجْب و خودپسندی
	بَل لَّجُوا فِي عُتُوٍّ وَ نُفُورٍ (ملک: ۶۷: ۲۱)	لجاجت و عناد
	إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ (فتح: ۴۸: ۲۶)	تعصب
	إِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ (شوری: ۴۲: ۳۷)	غضب
	قَالُوا يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا (هود: ۱۱: ۳۲)	ضعف موعظه‌پذیری
	إِذَا مَرُّوا بِاللُّغُومِ مَرُّوا كِرَامًا (فرقان: ۲۵: ۷۲)	کرامت نفس
آسیب‌های معنوی	ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً (بقره: ۲: ۷۴)	قساوت قلب
	فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَ لَكِن تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ (حج: ۲۲: ۴۶)	کورباطنی
	رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا (آل عمران: ۳: ۸)	زیغ (انحراف قلب)
انگیزه‌های غیرالهی	أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا (فاطر: ۳۵: ۸)	زیبا جلوه‌گر شدن گناه
	بَل سَأَلْتُ لَكُمْ أَنْفُسَكُمْ أَمْرًا (یوسف: ۱۲: ۱۸)	تسویل نفس
	إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي (یوسف: ۱۲: ۵۳)	نفس اماره
	لَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ قَنُوسِي وَ لَمْ يَجِدْ لَهُ عَزْمًا (طه: ۲۰: ۱۱۵)	سستی اراده
	لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَ تَعَلَّمَ مَا تُوسُّوسُ بِهِ نَفْسُهُ (ق: ۵۰: ۱۶)	وسوسه نفسانی
عوامل زیستی	إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِّنْ دُونِ النِّسَاءِ (اعراف: ۷: ۸۱)	نیازهای جنسی
	يَرْتَبِي وَ يَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ (مریم: ۱۹: ۶)	وراثت
	لَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ (بقره: ۲: ۲۲۲)	باروری
	حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخَنزِيرِ (مائده: ۵: ۳)	تغذیه
آگاهی دینی	يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يَزَكِّيهِمْ وَ يَعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ (آل عمران: ۳: ۱۶۴)	تعلیم و تعلیم کتاب
	فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ (توبه: ۹: ۱۲۲)	تفقه در دین
	فَأَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (نحل: ۱۶: ۴۳)	پرسش از دانایان
	لَا تُطِغْ مِنْ أَعْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَ اتَّبِعْ هَوَاهُ وَ كَانَ أَمْرُهُ فُرْطًا (كهف: ۱۸: ۲۸)	غفلت
تأمین مشروع نیازها	أَجَلٌ لَّكُمْ لَيْلَةُ الصِّيَامِ الرَّفْتُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ (بقره: ۲: ۱۸۷)	نیاز جنسی
	مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا (روم: ۳۰: ۲۱)	نیاز عاطفی
	فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِّنْ جُوعٍ وَ أَمَنَهُمْ مِّنْ خَوْفٍ (قریش: ۱۰۶: ۳-۴)	نیاز معیشتی
	فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِّنْ جُوعٍ وَ أَمَنَهُمْ مِّنْ خَوْفٍ (قریش: ۱۰۶: ۳-۴)	نیاز به امنیت
عاملان تربیتی	يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يَزَكِّيهِمْ وَ يَعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ (آل عمران: ۳: ۱۶۴)	تعلیم حکمت و تزکیه

	<p>أَنْتَبَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَ كَفَّلَهَا زَكْرِيَا (آل عمران (۳): ۳۷)</p>	<p>تربیت خوب و مربی شایسته</p>
	<p>لِيَنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ (توبه (۹): ۱۲۲)</p>	<p>انذار مردم</p>
<p>حمایت اجتماعی</p>	<p>وَ اصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَ لَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ (كهف (۱۸): ۲۸)</p>	<p>رویگردانی از مؤمنان</p>
	<p>مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ (فتح (۴۸): ۲۹)</p>	<p>روابط مهربانانه</p>
	<p>الَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَ الْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يَجِبُونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ (حشر (۵۹): ۹)</p>	<p>روابط دوستانه</p>
	<p>إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ (حجرات (۴۹): ۱۰)</p>	<p>روابط برادرانه</p>
	<p>بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَ بِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْجَارِ الْجُنُبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ وَ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ (نساء (۴): ۳۶)</p>	<p>روابط نیکوکارانه</p>
	<p>وَ لِيُغْفِرُوا وَلِيُصْفَحُوا (نور (۲۴): ۲۲)</p>	<p>گذشت در روابط</p>
	<p>لَا تَسْأَلُوا الْقَضْلَ بَيْنَكُمْ (بقره (۲): ۲۳۷)</p>	<p>فضیلت گرایی در روابط</p>
<p>فشارهای اجتماعی</p>	<p>تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ (انفال (۸): ۲۶)</p>	<p>تعرض مردم</p>
	<p>فَمَا أَمِنَ لِمُوسَىٰ إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلَى خَوْفٍ مِّنْ فِرْعَوْنَ وَ مَلَئِهِمْ أَنْ يَفْتِنَهُمْ (يونس (۱۰): ۸۳)</p>	<p>ناامنی و شکنجه</p>
	<p>اتَّخَشُونَهُمْ قَالَ هَلْ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ (توبه (۹): ۱۳)</p>	<p>تعرض مشرکان</p>
	<p>لَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ (مائده (۵): ۵۴)</p>	<p>سرزنش سرزنش کنندگان</p>
	<p>الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ (هود (۱۱): ۱۹)</p>	<p>بازداشتن از راه خدا</p>
	<p>الْمُنَافِقُونَ وَ الْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِّنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ (توبه (۹): ۶۷)</p>	<p>امر به منکر، نهی از معروف</p>
	<p>أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يَشْتَرُونَ الضَّلَالََةَ وَ يُرِيدُونَ أَنْ تَضِلُّوا السَّبِيلَ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ (نساء (۴): ۴۴-۴۵)</p>	<p>فعالیت دشمنان عقیدتی</p>
	<p>لَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا (نساء (۴): ۹۴)</p>	<p>اتهام کفر به تازه‌مسلمانان</p>
	<p>لَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَ تَذْهَبَ رِيحُكُمْ (انفال (۸): ۴۶)</p>	<p>اختلاف و نزاع مؤمنان</p>
<p>عوامل طبیعی</p>	<p>قَالَ ابْنُ أُمِّ إِبْرَاهِيمَ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعَفُونِي وَ كَادُوا يَقْتُلُونَنِي (اعراف (۷): ۱۵۰)</p>	<p>رویارویی مردم و حاکمان</p>
	<p>لَتَنْبَلُونَكُمْ بِشْيءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ وَ نَقِصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَ الْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ (بقره (۲): ۱۵۵)</p>	<p>بلاایای طبیعی</p>
<p>پیروی</p>	<p>لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ (شوری (۴۲): ۲۷)</p>	<p>وفور نعمت</p>
	<p>إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا (بقره (۲): ۱۷۰)</p>	<p>پیروی از آبا و اجداد</p>
	<p>اتَّخَذُوا أَحْبَابَهُمْ وَ زُهَبَانَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ اللَّهِ (توبه (۹): ۳۱)</p>	<p>تقلید مذموم</p>
	<p>قَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَ كُبْرَاءَنَا فَأَصْلَحْنَا السَّبِيلَا (احزاب (۳۳): ۶۷)</p>	<p>پیروی از نخبگان ناصالح</p>

	قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ (شوری (۴۲): ۲۳)	محبت اهل بیت (ع)
فرهنگ‌سازی دینی	وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ (آل عمران (۳): ۱۰۴)	دعوت به نیکی
	وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ (اعراف (۷): ۱۸۱)	وجود هدایت‌گران در جامعه
	الَّذِينَ يَبُلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ (احزاب (۳۳): ۳۹)	تبلیغ دین
	نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ (یوسف (۱۲): ۳)	قصه‌های خوب
	قَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا (فرقان (۲۵): ۳۰)	مهم‌جوریت قرآن
	لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ (احزاب (۳۳): ۲۱)	تأسی به رسول خدا
	مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَتَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يَذَّكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ (بقره (۲): ۱۱۴)	جایگاه مسجد
نظارت اجتماعی	كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ (آل عمران (۳): ۱۱۰)	امر به معروف و نهی از منکر
	لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَ الْأَخْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَ أَكْلِهِمُ السُّحْتَ (مائده (۵): ۶۳)	نظارت عالمان دین
	لَيْسَ عَلَى الضُّعْفَاءِ وَ لَا عَلَى الْمُرْضَىٰ وَ لَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يَنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَ رَسُولِهِ (توبه (۹): ۹۱)	نصيحت
	إِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِّنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا (اعراف (۷): ۱۶۴)	ترک موعظه
	كَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَ الزَّكَاةِ (مریم (۱۹): ۵۵)	امر به معروف خانواده
	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا (تحریم (۶۶): ۶)	وقایت اهل
	تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ (عصر (۱۰۳): ۳)	تواصی (به حق و صبر)
مقاومت اجتماعی	السَّارِقُ وَ السَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِّنَ اللَّهِ (مائده (۵): ۳۸)	مجازات
	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِعُوا (آل عمران (۳): ۲۰۰)	مرباطه
	أَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِّنْ قُوَّةٍ وَ مِّنْ رِّبَاطِ الْخَيْلِ (انفال (۸): ۶۰)	آمادگی و قدرت نظامی
	قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَقَاتِلُونَكُمْ (بقره (۲): ۱۹۰)	جنگ با دشمن
	إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلَا تُوَلُّوهُمْ الْأَدْبَارَ (انفال (۸): ۱۵)	فرار از جنگ
عوامل تسهیل‌گر اجتماعی	الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ (بقره (۲): ۱۷۷)	تحمل فشارها و سختی‌ها
	مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِّنْهَا (نساء (۴): ۸۵)	شفاعت و میانداری بد
	لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ (مائده (۵): ۲)	تعاون بر گناه
	لَا تَتَّعَدُ بَعْدَ الذِّكْرِ مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (انعام (۶): ۶۸)	همنشینی با ظالمان
	إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يَكْفُرُ بِهَا وَبِسْتَهْرَآ بِهَا فَلَا تَعْدُوا مَعَهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ (نساء (۴): ۱۴۰)	حضور در مجلس گناه
	الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِّنْ وَلَايَتِهِم مِّنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يَهَاجِرُوا (انفال (۸): ۷۲)	اختلاط فرهنگی
إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا (اسراء (۱۷): ۱۶)	گسترش عیاشی	

	فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ (بقره (۲): ۱۴۸)	فضای رقابتی
	يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا (فرقان (۲۵): ۲۸)	دوستی با افراد ناشایست
	فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ (صف (۶۱): ۵)	زوال قبح گناه
	قَالَ الَّذِينَ يَرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ (قصص (۲۸): ۷۹)	منزلت‌یابی غیر متدینان
	رَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا (زخرف (۴۳): ۳۲)	نیاز متقابل انسان‌ها
	أَتَّبِعُونَ بِكُلِّ رِيحٍ آيَةً تَعْبَثُونَ وَ تَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ (شعرا (۲۶): ۱۲۸-۱۲۹)	فضای کالبدی زندگی
	يُوحَىٰ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرَفَ الْقَوْلِ غُرُورًا (انعام (۶): ۱۱۲)	سخنان فریبنده
	إِنَّ كَثِيرًا لَّيُضِلُّونَ بِأَهْوَائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ (انعام (۶): ۱۱۹)	گمراه کردن مردم
	ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَ الْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ (نحل (۱۶): ۱۲۵)	شیوه‌های فرهنگ‌سازی
	انطَلِقِ الْمَلَأَ مِنْهُمْ أَنْ امشُوا وَ اضِرُّوا عَلَىٰ آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَىءٌ يُرَادُ (ص (۳۸): ۶)	تشویق
	قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ (عنكبوت (۲۹): ۱۲)	تشجيع
	زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (انعام (۶): ۴۳)	تزئین عمل
	قَالَتْ أَخْرَاهُمُ لَأَوْلَاهُمْ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ ضَلُّونَا (اعراف (۷): ۳۸)	فرافکنی
	يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا (روم (۳۰): ۷)	علوم مادی
	يَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَ لَا يَنْفَعُهُمْ (بقره (۲): ۱۰۲)	علم زیان‌بخش
	إِنَّ الَّذِينَ يَجِبُونَ أَنْ تَشِيخَ الْفَاجِسَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (نور (۲۴): ۱۹)	اشاعه فحشا
	إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْأَخْبَارِ وَ الرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَ يَصُدُونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ (توبه (۹): ۳۴)	بی‌تقوایی علمای دین
	جَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يُدْعُونَ إِلَى النَّارِ (قصص (۲۸): ۴۱)	دعوت باطل زمامداران
	فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَطَاعُوهُ (زخرف (۴۳): ۵۴)	خوار و خفیف شمردن مردم
	إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَ الْهُدَىٰ (بقره (۲): ۱۵۹)	کتمان معارف دینی
	مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يَحْرُفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ (نساء (۴): ۴۶)	تحریف دین
	وَ اتَّبِعْ فِيمَا أَنْزَلَ اللَّهُ الذَّارَ الْآخِرَةَ وَ لَا تَتَسَّ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا (قصص (۲۸): ۷۷)	رواج دین‌داری سخت‌گیرانه
	قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَ الْغَوَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَبُونَ (فصلت (۴۱): ۲۶)	خنثی‌سازی کار فرهنگی
	إِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا (عنكبوت (۲۹): ۸)	گمراه کردن فرزندان
	قَالَتْ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَ جَعَلُوا أَعْرَآةَ أَهْلِهَا آذِلَّةً (نمل (۲۷): ۳۴)	تبهکاری فرمانروایان
	قَالَ الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ (سبأ (۳۴): ۳۳)	فربیکاری صاحبان قدرت
	جَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُوا إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِنَّا كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ قَالَ نَعَمْ (اعراف (۷): ۱۱۳)	سیاست‌های مالی حاکمان
فرهنگ‌سازی غلط		
فسادانگیزی حاکمان		

برخورد قهرآمیز حاکمان	لَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَزْجُلُكُمْ مِّنْ خِلَافٍ ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ (اعراف (۷): ۱۲۴)
اصلاحگری حاکم	قَالَ مُوسَىٰ لِأَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ (اعراف (۷): ۱۴۲)

جدول (۳): کدگذاری میانجی‌های محتمل میان دنیادوستی و گناه در قرآن کریم

به این ترتیب، مجموعه‌ای از عوامل میانجی شامل ۱۹ مقوله اصلی و متشکل از ۸ مقوله درونی و ۱۱ مقوله بیرونی به دست آمد. عوامل درونی جنبه ذهنی و روانی دارند و عوامل بیرونی دارای خصلت اجتماعی یا محیطی‌اند. هر یک از این دو دسته نیز مشتمل بر دو نوع عوامل وجودی و عدمی‌اند، به این معنا که برخی از آنها در فرض موجود بودن و برخی در فرض موجود نبودن یا ضعیف بودن‌شان بر متغیر وابسته مؤثر واقع می‌شوند. بر این اساس، مقولات نوزده‌گانه برگرفته از نزدیک به ۱۵۰ عامل میانجی مشترک در نمودار زیر دسته‌بندی شده‌اند:

نمودار (۱): مقوله‌بندی عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه

پس از جرح و تعدیل مختصر و خلاصه‌سازی و نظم‌بخشی مجدد به یافته‌ها، مجموعه عوامل میانجی و مقولات نوزده‌گانه برگرفته از آنها در جدول زیر نمایش داده شده‌اند:

سطح	مقولات میانجی	عوامل میانجی
وجودی درونی	انگیزه‌های غیرالهی	وسوسه نفسانی زیبا جلوه‌گر شدن عمل کوچک‌نمایی گناهان سستی اراده امروز و فردا کردن دلزدگی
	آسیب‌های معنوی	کوروباطنی انحراف دل قساوت قلب
	عوامل زیستی	نیازهای غریزی وراثت باروری تغذیه

<p>تقلید از پدران و نیاکان تقلید عوام از علمای ناشایست پیروی از نخبگان ناصالح اطاعت از گناهکاران</p> <p>اطاعت از کافران اطاعت از هواپرستان پیروی از مستکبران پیروی از افراد پست پیروی از منحرفان</p> <p>اطاعت از والدین اطاعت از همسر</p>	<p>پیروی</p>	<p>وجودی بیرونی</p>
<p>گمراه‌سازی نقش والدین در گمراهی فرزندان نقش عالمان دین در گمراهی مردم دعوت باطل</p> <p>زامداران</p> <p>علوم مادی اشاعة فحشا خفیف شمردن مردم کتمان معارف دینی تحریف دین</p> <p>خنثی‌سازی کار فرهنگی شیوه‌ها و ابزارهای نامطلوب فرهنگ‌سازی</p>	<p>فرهنگ‌سازی غلط</p>	
<p>دوستی همنشینی اختلاط فرهنگی تغییرات ارزشی منزلت‌یابی غیرمتدینان استخدام متقابل تعاون</p> <p>فضای عیاشی فضای رقابتی فضای کالبدی زندگی</p>	<p>عوامل تسهیل‌گر اجتماعی</p>	
<p>اکراه بر دین بازداشتن از راه خدا بی‌عدالتی امر به منکر و نهی از معروف ایجاد ناامنی ایجاد</p> <p>محرومیت</p> <p>شکنجه کوچ اجباری جنگ تمسخر تحقیر شایعه‌پراکنی صحنه‌سازی فشار هنجاری ساختاری</p> <p>بی‌عدالتی منتسب به دین اختلاف و نزاع مؤمنان اختلاف مردم با حاکمان</p>	<p>فشارهای اجتماعی</p>	
<p>استفاده از زر و زور و تزویر قتل و ارباب و تهدید کوچ اجباری</p>	<p>فسادانگیزی حاکمان</p>	
<p>بلایای طبیعی وفور نعمت</p>	<p>عوامل طبیعی</p>	
<p>کفر نفاق شک و تردید شرک افعالی ارتداد</p>	<p>افول دین‌داری</p> <p>(اعتقادی) ←</p> <p>(تجربی) ←</p>	

<p>غفلت بدگمانی به خدا احساس بی‌نیازی از خدا سبک‌شماری جایگاه خدا</p> <p>ضعف یاد خدا و نعمت‌های او ترک دعا ضعف محبت خدا ضعف محبت اهل بیت ضعف خوف خدا</p> <p>فقدان گریه و خشوع عدم احساس حضور خدا ترک مراقبه و محاسبه نفس فقدان حس دشمنی با شیطان</p> <p>عدم پشیمانی از گناه ضعف توکل و تقویض ضعف رضا عدم تسلیم در برابر پیامبر و اهل بیت</p> <p>عدم احترام به شعائر الهی ترک عبادات کاهلی در انجام عبادات</p> <p>کم‌تعهدی به وظایف دینی کم‌تعهدی به مرجعیت معصومین نگاه بازپچه‌ای به دین بی‌میلی به انجام وظایف</p>	<p>(مناسکی) ←</p> <p>(پیامدی) ←</p>	
<p>نگرش حس‌گرایانه پیروی از ظن و گمان خرافه‌گرایی</p>	<p>ضعف عقلانیت</p>	
<p>ایمنی از مکر الهی بی‌صبری بی‌حیایی بی‌غیرتی حسادت فرومایگی ترس از ملامت آرزوی موهوم</p> <p>نامیدی از رحمت خدا تکبر عجب لجاجت تعصب غضب ضعف موعظه‌پذیری</p>	<p>ضعف اخلاق</p>	
<p>ناآشنایی با قرآن ناآشنایی با احادیث ناآشنایی با آثار علمای دین ترک پرسش از علما و روحانیان</p>	<p>فقر آگاهی دینی</p>	
<p>عدم تأمین نیازهای معیشتی عدم تأمین نیاز به امنیت عدم تأمین نیازهای عاطفی عدم تأمین نیازهای جنسی</p>	<p>عدم تأمین مشروع نیازها</p>	
<p>ترک انذار ترک تزکیه ضعف تربیت در دوره خردسالی ضعف تربیتی مریدان</p>	<p>ضعف عاملان تربیتی</p>	
<p>ضعف حمایت عاطفی و مالی خانواده ضعف حمایت عاطفی و مالی خویشاوندان</p> <p>ضعف حمایت عاطفی و مالی متقابل مسلمین ضعف حمایت عاطفی و مالی حاکمان از مردم</p>	<p>ضعف حمایت اجتماعی</p>	<p>علمی بیرونی</p>
<p>ترک امر به معروف و نهی از منکر ضعف نظارت حکومتی ترک نصیحت و خیرخواهی</p>	<p>ضعف نظارت اجتماعی</p>	

<p>ضعف نظارت خانوادگی ضعف نظام کیفی</p>	
<p>ضعف آمادگی و قدرت نظامی در برابر دشمنان فرار از جنگ عدم تحمل فشارهای دشمنان</p>	<p>ضعف مقاومت اجتماعی</p>
<p>مهم‌چور شدن قرآن و سنت تأخیر در آموزش دینی کودکان و نوجوانان انزوای عالمان دین</p> <p>ضعف شیوه‌های فرهنگ‌سازی ضعف ابزارهای فرهنگی افول جایگاه مساجد و اماکن دینی</p> <p>ناکارآمدی کارگزاران فرهنگ‌سازی دینی ضعف دین‌داری کارگزاران فرهنگ‌سازی</p> <p>ضعف فرهنگ‌سازی دینی توسط حاکمان</p>	<p>ضعف فرهنگ‌سازی دینی</p>

جدول (۴): عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه

۴-۲-۲. اصول کلی تحلیل سازوکارها

در تحلیل سازوکارها باید به چهار اصل کلی لزوم سنخ‌شناسی دنیادوستی، لزوم سطح‌بندی عوامل، لزوم توجه به تنوع روابط میان عوامل و ظرفیت تحلیلی عوامل فراتجربی توجه کرد که در ادامه به توضیح کوتاه آنها می‌پردازیم.

۴-۲-۱. لزوم سنخ‌شناسی دنیادوستی

از آنجاکه دنیادوستی حامل معانی متفاوت و ناشی از انگیزه‌های مختلفی است و این معانی و انگیزه‌های متفاوت موجب تنوع گونه‌های دنیادوستی می‌شوند، بدون در نظر گرفتن این تنوع نمی‌توان تحلیل دقیق و موجهی از متغیر وابسته (گناه) ارائه داد. از این رو، با عنایت به انواع چهارگانه دنیادوستی، یعنی دنیادوستی فضیلت‌خواهانه، دنیادوستی غیرفضیلت‌خواهانه، دنیادوستی مصلحت‌آمیز و دنیادوستی خنثی، تفکیک میان این انواع و شناسایی انگیزه یا انگیزه‌های اصلی و انگیزه‌های فرعی که می‌توانند به‌عنوان تقویت‌کننده با انگیزه‌های اصلی ترکیب شوند، ضرورت می‌یابد.

۴-۲-۲. لزوم سطح‌بندی عوامل

از نکات مهم در این بحث، لزوم توجه به سطح‌بندی عوامل است. در فرضیه تأثیر دنیادوستی بر گناه از سویی بر عامل دنیادوستی به‌عنوان متغیر اصلی تأکید می‌شود، یعنی عاملی که آشکارا جنبه فردی داشته و به سطح خرد تحلیل اجتماعی تعلق دارد. از سوی دیگر، عوامل میانجی از سطح عوامل خرد (فردی و میان‌فردی) فراتر می‌روند و مجموعه‌ای گسترده از عوامل متعلق به سطوح کلان را نیز در بر می‌گیرند. این امر لزوم حرکت در جهت تلفیق سطوح خرد و کلان را پیش می‌کشد، چنان‌که بسیاری از صاحب‌نظران علوم اجتماعی در دهه‌های اخیر به آن گرایش یافته‌اند (ریتزر، ۱۳۸۵: ۵۹۹، ۶۹۸)؛ زیرا چنین نیست که عوامل متعلق به این دو سطح به صورت جزیره‌ای و مستقل از یکدیگر عمل کنند. از این رو، لازم است روابط علی متقابل و رفت‌وبرگشتی میان عوامل این دو سطح در قالب سازوکارهای علی تحلیل شوند.

۴-۲-۳. لزوم توجه به تنوع روابط میان عوامل

عوامل مؤثر بر گناه چنانچه با یکدیگر نسبت‌سنجی شوند، انواع مختلفی از روابط علی، شامل علیت یک‌سویه و دوسویه، علیت علی‌البدل، علیت مجموعی (اشتراک)، شرطیت و مانعیت را به نمایش می‌گذارند که در توضیح سازوکارهای علی باید مورد توجه قرار گیرند. بر این اساس، سازوکارهای تأثیر دنیادوستی بر گناه برحسب احتمالات ذهنی در یکی از قالب‌های ذیل صورت‌بندی می‌شوند:^۱

- نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی + عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ← عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی / عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ↔ عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی + نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ← نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی / نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ↔ نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی + نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی + نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ← عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی + نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی / عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی + نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ↔ عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ← نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی + عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ← نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ← عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ← نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی / عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ← نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ↔ عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی / نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی + عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی / نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ← عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی / نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی / عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی / نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ↔ عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ↔ نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی + عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ↔ نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ← عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ↔ نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی / عامل میانجی ▶ گناه
- نوعی از دنیادوستی ↔ نوعی از دنیادوستی ◀ عامل میانجی ↔ عامل میانجی ▶ گناه

۱. علامت (←) یا (◀) بیانگر تأثیر علی یک‌سویه، علامت (↔) بیانگر تأثیر علی دوسویه، علامت (+) بیانگر تأثیر علی مجموعی و علامت (/) بیانگر تأثیر علی علی‌البدل است.

گفتنی است اگر برای بیان رابطه شرطیت و مانعیت، قالب‌های مجزایی اختصاص نیافته، بدین دلیل بوده که رابطه شرطیت در ضمن علیت مجموعی لحاظ شده و رابطه مانعیت نیز به علیت ارجاع داده شده است؛ زیرا با توجه به اینکه عوامل مستخرج از آیات قرآن دو دسته عوامل وجودی و عوامل عدمی را شامل می‌شدند و منظور از عامل عدمی را عاملی دانستیم که مضمون آن، فقدان یا ضعف یک عامل وجودی مؤثر در طاعت الهی است، موانع عبارت از همان عوامل وجودی مؤثر در اطاعت خداوند خواهند بود. در نتیجه، اگر مثلاً ضعف اخلاق و ضعف آگاهی دینی را از عوامل عدمی گناه قلمداد کرده‌ایم، به مثابه آن است که اخلاق و آگاهی دینی را به‌عنوان موانع گناه تلقی کرده باشیم و از این رو، یادآوری موانع گناه جنبه تکراری خواهد داشت.

روشن است که این ۲۵ قالب با در نظر گرفتن حداکثر دو نوع از انواع دنیادوستی و دو عامل میانجی به دست آمده‌اند و قهراً با افزایش تعداد انواع یا عوامل با قالب‌های بسیار بیشتری روبه‌رو خواهیم بود، ضمن آنکه در واقعیت عینی با قالب‌های مجزا سروکار نداریم، بلکه شاهد سازوکار ترکیبی پیچیده‌ای خواهیم بود که از درهم‌تنیدگی قالب‌های مزبور تشکیل می‌شود.

۴-۲-۴. ظرفیت تحلیلی عوامل فراتجربی

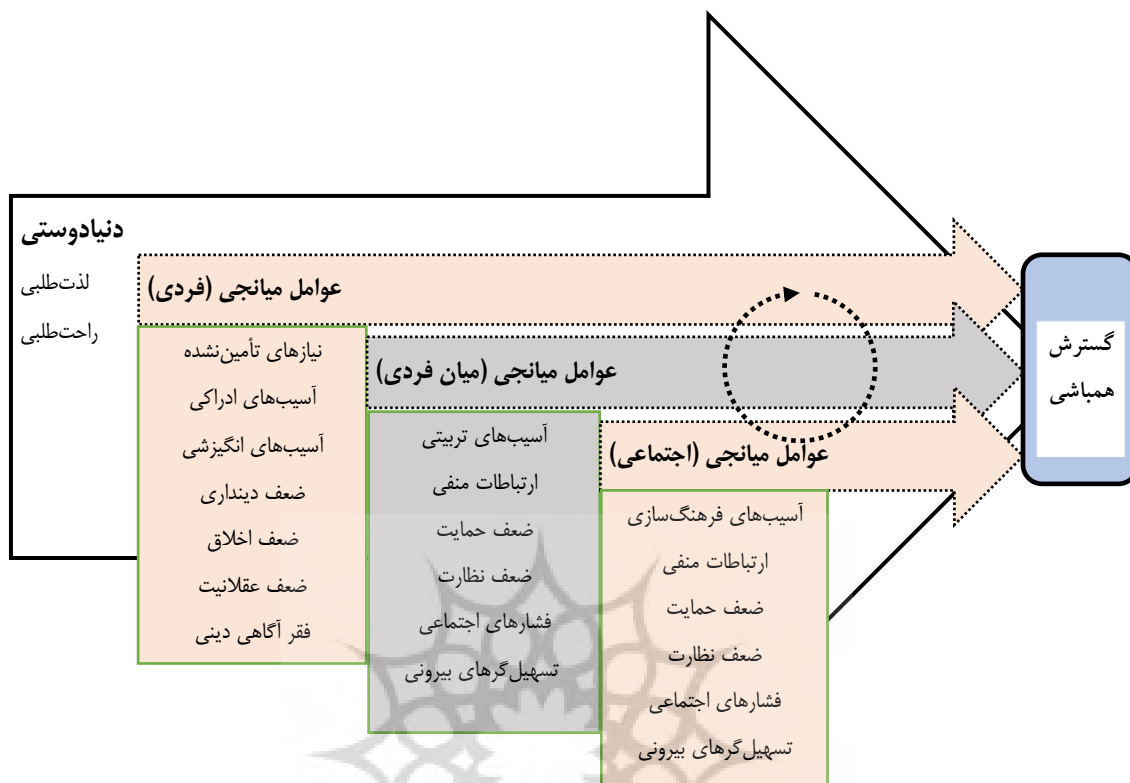
برخی از عوامل میانجی از جمله گرایش نفسانی به بدی‌ها، زیانمایی اعمال و امیال ناپسند توسط شیطان، کورباطنی و انحراف دل، ظاهراً فاقد خصلت آزمون‌پذیری تجربی‌اند و متخصصان علوم اجتماعی ممکن است به همین دلیل در امکان بهره‌گیری از آنها در فرضیه‌سازی مناقشه یا تردید کنند و تبیین‌های مبتنی بر آنها را تبیین‌هایی غیرعلمی و متعلق به حوزه اخلاق و الهیات به شمار آورند. با این حال، صرف‌نظر از اینکه امروزه در مقایسه با دهه‌های گذشته اقبال کمتری به این گونه دوگانه‌سازی‌های پوزیتیویستی دیده می‌شود، برخی از این عوامل را بدون تغییر محتوا و صرفاً با تغییر عبارت می‌توان به عوامل تجربی فروکاست و آنها را در قالب فرضیه‌های آزمون‌پذیر عرضه کرد. برای مثال، می‌توان زیانمایی اعمال و امیال ناپسند توسط شیطان را با تعلیق قید انتساب به شیطان به‌عنوان عاملی روانی معرفی کرد که از قابلیت سنجش تجربی برخوردار است.

۵. نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد یک چهارچوب جامع قرآنی متشکل از عوامل میانجی میان دنیادوستی و گناه و مقولات برگرفته از آنها ارائه گردد، چهارچوبی با این ظرفیت که پژوهشگران حوزه آسیب‌های اجتماعی به کمک آن بتوانند سازوکارهای علی مورد نیاز در تبیین‌های خود را به گونه‌ای جامع‌تر ترسیم کنند.

در اهمیت این مقولات و عوامل همین بس که نظریه‌های انحرافات و آسیب‌شناسی اجتماعی با وجود دستاوردهای نظری ارزشمند در واکاوی نقش تبیینی بخش زیادی از این مقولات و عوامل، هنوز به بخش دیگری از جمله مقولات آسیب‌های معنوی، ضعف عقلانیت و تعارض‌های اجتماعی عنایت نداشته‌اند. ضمن آنکه در مورد سایر مقولات، صرف‌نظر از تشابه نظریه‌های جامعه‌شناختی و دیدگاه اسلامی در برجسته‌سازی عنوان‌هایی مانند انگیزه‌های غیرالهی، ضعف دین‌داری، ضعف اخلاق، عوامل تسهیل‌گر اجتماعی، عوامل طبیعی، ضعف نظارت و فسادانگیزی حاکمان، شاهد محتواهای بدیعی در گزاره‌های متون دینی هستیم.

چهارچوب تحلیلی ارائه‌شده برای رفع کاستی‌های احتمالی و اثبات کارآمدی نیازمند آن است که در پژوهش‌های کاربردی گوناگون در حوزه آسیب‌شناسی مورد بهره‌برداری قرار گیرد. با این حال، در طرح پژوهشی «نظریه اجتماعی دنیادوستی بر اساس متون اسلامی»، مسیر و چشم‌انداز کلی این کار در قالب تبیین دو انحراف اجتماعی مشخص یعنی همباشی و ارتداد ترسیم شده است. نمودار زیر، شمایی کلی از نحوه تبیین همباشی بر پایه چهارچوب سازوکارهای قرآنی را نشان می‌دهد:

نمودار (۲): مدل تبیین همباشی بر اساس چهارچوب سازوکارهای قرآنی

۸. منابع

- قرآن کریم.
- ایمان، محمدتقی؛ نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۲). ارزیابی پارادایمی برنامه‌های توسعه اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حزّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۹ق.). وسائل الشیعه (۳۰ ج)، قم: مؤسسه آل‌البیت.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق.). مفردات الفاظ القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داودی، لبنان و سوریه: دارالعلم و الدار الشامیه.
- ریتزر، جورج (۱۳۸۵). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
- شریف رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق.). نهج البلاغه، تحقیق: عزیزالله عطاردی، قم: مؤسسه نهج البلاغه.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۸). «مکانیسم‌ها و جامعه‌شناسی: نقش و اهمیت مکانیسم‌ها در تبیین پدیده‌های اجتماعی»، روش‌شناسی علوم انسانی، سال پانزدهم، ش ۶۱، زمستان، ۶۳-۱۰۲.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق.). الأملی، تحقیق: بخش تحقیقات اسلامی مؤسسه بعثت، قم: دارالثقافة.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق.). الکافی (۸ ج)، تحقیق: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق.). بحار الأنوار (۱۱۰ ج)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمدی‌ری‌شهری، محمد؛ موسوی، سید رسول (۱۳۸۴). دنیا و آخرت از نگاه قرآن و حدیث، (۲ ج)، قم: دارالحدیث.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۱ق.). الأمثل فی تفسیر کتاب‌الله المنزل (۲۰ ج)، قم: مدرسه الإمام علی بن ابی‌طالب (ع).

نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق.). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل (۱۸ ج)، لبنان: مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث.

References

Holy Quran.

- Hurr Ameli, Muhammad bin Hassan (2010). *Vasael Al-Shia* (30 vols.), Qom: Ul-Al-Bayt Foundation. [In Arabic]
- Iman, Mohammad Taghi; Noshadi, Mahmoudreza (2012). *Paradigmatic evaluation of the economic, social and cultural development programs of the Islamic Republic of Iran*, Qom: Howzah and University Research Institute. (In Persian)
- Kulaini, Muhammad bin Yaqoob (1996). *Al-Kafi* (8 vols.), (edited by Ali Akbar Ghaffari and Mohammad Akhundi, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. [In Arabic]
- Majlesi, Mohammad Baqir (1982). *Bihar al-Anwar* (110 vols.), Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Naser (2000). *Al-Amthal fi Tafsir Kitab Allah al-Munzal* (20 vols), Qom: Madrasa al-Imam Ali bin Abi Talib (a.s.). [In Arabic]
- Mohammadi Rey Shahri, Mohammad; Mousavi, Seyyed Rasool (2006). *The world and Hereafter from the perspective of the Quran and hadith*, (2 vols.), Qom: Dar al-Hadith. (In Persian)
- Noori, Hossein bin Mohammad Taqi (1999). *Mustardak al-Wasael and Mustanbat al-Masael* (18 vols.), Lebanon: Ul-Al-Bayt Le-ehiya al-Turath Foundation. [In Arabic]
- Raghib Al-Isfahani, Hossein bin Muhammad (1990). *Mufradat Alfad Al- Quran*, (edited by Safwan Adnan Davoodi), Lebanon and Syria: Dar al-Alam and Al-Dar al-Shamyia. [In Arabic]
- Ritzer, George (2007). *Contemporary sociological theory*, (translated by Mohsen Thulathi, Tehran: Scientific Publications.
- Sharif Razi, Muhammad bin Hossein (1993). *Nahj al-Balagheh*, (edited by Azizullah Atardi, Qom: Nahj al-Balagheh Foundation. [In Arabic]
- Taliban, Mohammad Reza (2010). "Mechanisms and Sociology: The Role and Importance of Mechanisms in Explaining Social Phenomena", *Methodology of Human Sciences*, 15 (61), 102-63.
- Tousi, Muhammad bin Hassan (1993). *Al-Amali*, (edited by Islamic Research Department of Beathat Foundation, Qom: Dar Al-Thaqafa. [In Arabic]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی